

A török uralom hatása a Dunántúl népességére.

A köztudatban még ma is benn él annak a pusztításnak emléke, amelyet a török másfél százéves uralma hazánknak okozott. Amíg azonban anyagi és szellemi téren ennek a kornak mulasztásait nagyjában sikerült pótolni, azt a szörnyű vérvesztést, amelyet a fajmagyarság szenvedett, a nemzet soha többé helyrehozni nem tudta. Térképeink színfoltjai a Dunántúl és az Alföld területén a magyarság kipusztulásának emlékei. Értekezésünk keretében a Dunántúl népességén vizsgáljuk ezt a romboló hatást.

A Dunántúl népességét a XV. század végén már elég pontosan meg tudjuk állapítani az adószedés céljaira készült összeírások alapján. Értekezésünkben az 1494. évben megejtett összeírásból indulunk ki. Az összeírás vármegyék szerint történt, tehát valamivel nagyobb területet veszünk majd számításba, mert Esztergom, Komárom, Győr megyék területe a Duna balpartjára is átnyúlik, tehát már kívül esik a Dunántúl területén. Az említett porta összeírás eredménye megyénként a következő volt:¹⁾

Pilis	1956	Áthozat 14883	
Esztergom	1322	Zala	9553
Komárom	2195	Somogy	11012
Győr	2003	Baranya	15018
Moson	923	Tolna	9924 ¹ / ₂
Sopron	1978 ¹ / ₂	Fejér	3090
Vas	4505 ¹ / ₂	Veszprém	3461 ¹ / ₂
	<u>14883</u>		<u>Összesen: 66942 porta.</u>

A XV. század végén tehát a Dunántúl területén 66.942 jobbágy porta volt. *Ez az adat szolgáltatja a népesség zömét.* A lélekszámot természetesen csak megközelítően tudjuk ennek

¹⁾ Acsádi: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1888. 219. l.

alapján megállapítani, mert az összeírás nem népszámlálás, hanem adózás céljából készült. Első feladat azt megállapítani, hogy egy-egy portán átlag hány család lakhatott. Bizonyos, hogy olyan porták is voltak, amelyeken csak egy család élt. Az egykori adatok azonban kétségtelenné teszik, hogy a porták nagyobb részén nem ez volt a rendes állapot. 1554-ben Máramaros megyében, tehát minden háborús zavargástól megkímélt területen, Remete faluban 12 porta volt, amelyen 32 család élt.²⁾ Ugyanezen időben Nyitra megye huszonnégy falujáról maradt fenn jó kimutatás. Itt 341 portán 489 család lakott Zemplénben 225 $\frac{1}{2}$ portára 553 család esett, azaz arányszámban kifejezve Máramarosban 2:75, Nyitrában 1:4, Zemplénben 2:4 család jut egy portára.³⁾ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az említett adatok javarészt hegyvidékre és szláv nyelvű lakosságra vonatkoznak. Okunk van rá, hogy a dunántúli magyar lakosságnál a jelzettnél kisebb átlagszámmal dolgozzunk. Legbiztosabb, ha portánként *kettőben* állapítjuk meg az arányszámot a mohácsi vész előtti időre. A török hódoltság idején, mint majd látni fogjuk ez már kicsi átlag. A Dunántúl területén tehát a XV. század végén 2×66.942 , azaz 133.884 *adófizető jobbágycsalád élt*.

Ezzel természetesen csak a népesség egyik, bár kétségtelenül döntő elemét állapítottuk meg. De hiányzik még a nemesi osztály és az adót nem fizető szegény jobbágyok, zsellérek és a városi lakosság számadata. Ezekről sajnos a XV. század végéről nincsenek adataink. Ezért csak a későbbi adatokból visszakövetkeztetve tudunk, természetesen nem pontos, hanem megközelítő értéket elérni. A XVI. század közepéről van töredékes kimutatásunk, amelynek alapján 2000 nemesi családot tudunk számításainkba bevonni.⁴⁾ Ez azonban kétségtelenül csak kisebb részét adja a nemességnek, mert főként csak az egytelkes, tehát adózás alá vont nemesekre vonatkozik. 1754–55-ben a Dunántúlon 9239 nemesi családot írtak össze.⁵⁾ Ezek között kétségtelenül sok az új és menekült nemes. Nem sokat hibázunk, ha a dunántúli nemesi családok számát a XV. század

²⁾ Acsádi: Magyarország pénzügyei stb. 212. l.

³⁾ Acsádi: A magyar jobbágy népesség száma a mohácsi vész után Akad. Ért. XIV. 1889. 33–35. ll.

⁴⁾ Acsádi: Akad. Ért. XIV. 9. üzet 1890. és Magyarország pénzügyei stb. 264. l.

⁵⁾ Dr. Illésy: Az 1754–57. nemesi összeírás. 1902. 148–149. ll.

végén 5000-re becsüljük. Becslésünk helyességét igazolja Csánky nagy munkája is a Hunyadiak korabeli Magyarországáról, amely a dunántúli megyékben 5500 birtokost állapít meg.⁶⁾

Sokkal számosabb volt a nem adózó nem nemes néposztály. Ezek közé tartoztak először a falusi bírák, akik adómentességet élveztek. Ezen a címen átlag minden 20 portára esett egy bírói porta.⁷⁾ A XV. század végén adózó 66.942 portára tehát körülbelül 3300 bírói porta, vagyis 6600 család jut. Még ennél is nagyobb a zsellérek száma, de a XV. század végéről róluk sincs kimutatásunk, csak néhány évtizeddel későbbi időből következtethetünk. Egy 1553. évi összeírásban a királyi Magyarországon 66.000 jobbágy telek mellett 33.000 szegény jobbágy és zsellér *családot* írtak össze. Nem követünk el jelentős hibát, ha kerekén 30.000 szegény és zsellér családot veszünk számításba a Dunántúl területén a XV. század végén a porták megegyező száma alapján. Igaz ugyan, hogy félszázad van a két összeírás között, de a természetes szaporulatot a rendkívül sanyarú és viszontagságos időben ellensúlyozta a sok háború és betegség. A városi lakosságot a későbbi viszonyok alapján nem becsülhetjük többre 30 ezer léleknél. Végső összegül tehát a XV. század végén a Dunántúl területén

133.884 jobbágy család

5.000 nemesi család

6.000 városi család

6.600 bírói család

30.000 zsellér család

összesen 181.484, vagyis kerekszámban 180.000 család élt.

A családok számának megállapítása után a lélekszám meghatározása könnyű dolog, mert számos régi adat mutat arra, hogy a ma rendszeren alkalmazott 5-ös család-tagszámot a XV—XVII. századokra vonatkozó meghatározásoknál is lehet használni. A győrmegyei Nyalkán a XVI. sz. végén 113 lelket írtak össze 23 családban; egy család tehát 5 tagból állt. A pozsonymegyei Deákiban ugyanazon időben 84 teljes családot írtak össze 399 családdal. Körülbelül tehát itt is öt lélek esik

⁶⁾ Dr. Csánky: Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában II. köt. 566, 706, 859, III. köt. 199, 293, 396, 480, 534, 579, 667, és 696. l.

⁷⁾ Acsádi: Akad. Ért. XIV. 1889. 12. l.

egy-egy családra.⁸⁾ Hozzá itt, mint a gyermekek éveiből lát-szik, sok a fiatal házaspár. Számításaink alapján tehát a Dunántúl népessége 1495-ben 900.000 körül volt. Ez a népesség 46.000 km² területen oszlott szét. Egy km²-re tehát 19,5 lélek esett. Ez kétségtelenül igen jelentős népsűrűség a XV. század gazdasági viszonyai között, amikor még ipar alig volt nálunk, az erdők, vizenyős helyek pedig sokkal nagyobb területet borítottak, mint ma.

A népesség *tájankinti* elosztását már nem tudjuk megállapítani ilyen pontossággal, mert hiányoznak hozzá az adatok. Annyi azonban a jobbágy porták kimutatásából nyilvánvaló, hogy a legsűrűbb népességet a déli megyékben találjuk: Baranya, Tolna, Somogy és Zala megyék területén. Ellenben feltűnően ritka Moson, Sopron, Fejér, Komárom, Vas és Veszprém megyék lakossága. Veszprém, Moson és Komárom megyéknél a hegyes felszín és a sok erdő, (Bakony, Vértes stb.) részben nagy mocsarak miatt (Hanság) ez érthető. Megállapításaink helyességét a Hunyadiak korabeli viszonyokból is ellenőrizhetjük, amikor Tolna 3500 km² területén 560 helység volt, míg a közel hasonló terjedelmű Sopron megyében 317, a tetemesen nagyobb Veszprémben 360, Fejérben 430, Mosonban pedig 73 helység volt. De mindenesetre számításba kell venni azt a pusztítást is, amelyet Miksa német király seregei 1491-ben éppen a ritka lakosságú megyék területén elkövettek. Kétségtelen dolog, hogy több ezer porta maradt ki a pusztítások miatt az összeírásból. Az azonban még e mellett is bizonyos, hogy a XV. század végén a Dunántúl déli megyéinek sűrűbb népességük volt, mint az északnyugatiaknak.⁹⁾

A Dunántúl népességére a XVI–XVII. században soha ki nem heverhető csapást mért a *török pusztítás*. Buda elfoglalása után (1541) a török uralom állandósul és vele állandó a lakosság csökkenése is. A mohácsi vésztől Buda visszafoglalásáig terjedő idő ásta meg Nagy Magyarország sírját. A nép közel kétszáz éven át állandóan fogy, mert pusztítja a hadviselés, pusztítja a rabságba hurcolás, pusztítja a pestis és a nélkülö-

⁸⁾ Pannónhalmi Főapátság története IV. k. 309–310, 444–449. II.

⁹⁾ A földrajzi viszonyokon kívül kétségtelenül a területek különböző történeti sorsa is oka a népesség eloszlásának. A török uralomig a délnyugati megyék voltak hazánk legvédelemesebb helyzetű megyéi. Az északnyugatiak ellenben sokat szenvedtek az osztrákoktól.

zés. Kimutathatóan százezrek mentek tönkre 1526—1686 között egyedül a Dunántúlon, nem számítva a születések elmaradását.

A török uralom idején teljesen pontos megállapítást a lakosság számáról nem tudunk készíteni, mert rendkívül zavarosak a viszonyok. A megmaradt népesség is folyton hullámlázik. A zsarolások elől faluszám menekülnek. Néha egy-két esztendőn belül egész más lakosai vannak ugyanazon falunak. Ez első sorban a török közvetlen fennhatósága alá eső területre áll, amely Esztergom, Pilis, Fejér, Veszprém, Tola, Baranya és Somogy megyéket foglalta magába. A királyi területen (Moson, Győr, Sopron, Vas, Zala) nyugodtabbak voltak a viszonyok, de egyes vidékeken az u. n. *hódoltság*on itt is éppen úgy pusztult a lakosság, mint a török területeken. Sőt bizonyos tekintetekben még azoknál is jobban, mert a két hadakozó fél között átmeneti terület volt, ezért minden hadjárat pusztításait végig kellett szenvednie.

A török uralom idején a Dunántúl népességét nehezebben tudjuk megközelítően is megállapítani, mint a XV. századvégi lakosságot, az erős politikai feldaraboltság miatt. A határok sűrűn változnak és így ugyanazon terület lakossága majdnem egyidejűleg mindkét félnek: a török és a magyar hatóságoknak összeírásában is szerepel. Ezt a kedvezőtlen körülményt azonban részben ellensúlyozza a török összeírás részletessége. Számos kimutatásunk van, amelyekben vármegyékre terjedő vidékek *összes falvai* és azoknak adófizető lakosai *névszerint* fel vannak sorolva, Gyakran ugyan ezek csonkák, de szerencsére adataik legtöbbször kiegészíthetők. A török összeírás tehát céljainkra sokkal jobban megfelel, mint a magyar, csak a jobbágy portákra terjedő összeírás. Ez, mint láttuk, rendkívül tág teret engedett már a XV. századvégi lakosság megállapításánál is a kombinációnak egy-egy porta lakosságának kiszámításánál. A török uralom idején ez még nehezebb feladat. A jobbágyok ugyanis a sok háború miatt elszegényedtek. A folyton emelkedő adóterheket a régi alapon nem bírták. Ezért az adókivetésnél 2—3, sőt néha több jobbágy telket vontak össze *egy porta elnevezés* alá. Az összevont porták lakosai közösen viselték az egy portára kivetett adókat. Ez természetesen rendkívül sok visszaélésre adott alkalmat. A földesurak iparkodtak jobbágyaikkal állami terheit csökkenteni. Legtöbbször ter-

mészretesen a saját érdekükben, mert a nagy hadi és más kincstári adóval agyonterhelt jobbágy nem tudott a földesúrral szemben fennálló kötelezettségeinek eleget tenni. Tudományos szempontból sajnálni lehet, hogy királyainknak nem sikerült ismételt kísérletek után sem megvalósítani, hogy az elavult portális összeíráss helyett háztartásonként írják össze a jobbágy és zsellér lakosságot. Azt azonban sikerült mégis kivinni, hogy törvényesen állapítsák meg a porta fogalmát. Így 1609-től 4 telek, vagy 12 zsellér család, 1647-től pedig 8 jobbágy család, vagy 16 zsellér család tesz ki egy portát. Látható tehát, hogy a porta fogalma, ha a népesség meghatározásáról van szó, rendkívül tág. Igen nehéz még megközelítő eredményt is elérni. Segítségünkre van azonban néhány pontos összeírás, amely a porták és a családok számát is adja. 1593-ban a győrmegyei Csanak faluban 11 $\frac{1}{2}$ portát írtak össze. Ugyanakkor 7 egész telkes, 11 féltelkes, 19 házas zsellér és 4 teljesen szegény zsellér élt a faluban. Összesen tehát 41 család, vagyis egy portára 3·5 család esett. Ugyancsak 1543-ban a szintén győrmegyei Tarjánban két porta volt 4 családdal. Itt tehát csak két család esett egy portára.¹⁰⁾ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mind a négy családnak egész jobbágy telke volt, ami ritkaság és nagy jómódra vallott. Ha az 1609. évi törvény rendelkezését és a felhozott példákat más adatokkal összevetjük, nyilvánvaló lesz, hogy nem nagy hibát követünk el, ha egy-egy portára a *XVI. század végén 4 családot*, vagy más szóval 20 lelket veszünk fel. A következő XVII. században még ennél is több családot kell átlagul venni, de hogy mennyit, azt a ma rendelkezésünkre álló adatok alapján szinte lehetetlen megmondani. Ezért a XVII. század népességét nem kíséreljük megállapítani, hanem csak a XVI. századvégi népességi viszonyokat vizsgáljuk.

A török terület és a hódoltság lakosságát a kincstári adókönyvek, *defterek* alapján állapíthatjuk meg. 1577–80-ból a dunántúli részokról a következő kimutatást találjuk a defterekben.¹¹⁾

¹⁰⁾ Pannonhalmi Főapátság Tört. IV. 325., 343., 483., 735. II.

¹¹⁾ Tört. kimut. deft. II. k. 514–17. II.

1. budai szandzsákban van	10.888 ház
2. esztergomi „ „	4.024 „
3. fehérvári „ „	2.558 „
4. simontornyai „ „	1.987 „
5. koppányi „ „	2.247 „
6. szekszárdi „ „	3.188 „
7. mohácsi „ „	2.588 „
8. pécsi „ „	5.208 „
9. siklósi „ „	3.105 „
10. szigetvári „ „	4.712 „

Összesen: 40.505 ház.

A budai szandzsák nagyobb része azonban a Duna bal-partjára esett. A jobb parton Pilis megyét, valamint Komárom és Fejér megye egyes részeit foglalta magába. Az 1580—81. évi defter, amely hiányos és csonka, 1600 házat sorol itt fel.¹²⁾ Más kimutatásokból kiegészítve, kerekén 2000 házat vehetünk fel a budai szandzsák dunántúli részére. A fentebbi főösszezből a baloldalra eső falvak házait (8888) le kell vonni; így főösszegül kerekén 31.700-at kapunk. Más egykorú kimutatásokkal összevetve kitűnik, hogy a házak egyúttal ugyanannyi családot jelentenek. Igen érdekes ebből a szempontból a simontornyai szandzsák 1571—72. évi kimutatását vizsgálni, mely 112 falu lakóit névszerint sorolja fel. Kevés kivétellel minden névre egy ház esik, vagy helyesebben, ahány ház, annyi adózó családfő. A XVI. század végén tehát a Dunántúl török uralom alá eső területén 31.700 család, azaz 158.500 lélek élt. Ugyanezen a területen egy századdal előbb a portális kimutatások szerint legalább hatszázezer ember élt. Óriási volt tehát a színmagyar lakosság pusztulása a XVI. században. A következő XVII. században ez még csak folytatódott. Az eszéki hidon csupán 1603-ban nyolcvanezer magyar rabot hajtottak át, 1663-ban százezernél is többet.¹³⁾ Egyébként is a Dunántúl földrajzi helyzeténél fogva másfél századon át csaknem állandóan csatatér volt. A nép pusztulása mellett természetesen a kultúra is pusztult. A török uralom alatt tengődő magyar nép a félig nomád állattenyésztők fokára süllyedt vissza. Hatalmas műveletlen, elvadult területek hevertek mindenfelé.

¹²⁾ Tört. kimut. deft. II. k. 530—54. II.

¹³⁾ Acsádi: Magyarország Buda visszafoglalása korában 23. l.

Valamivel jobbák voltak a viszonyok a Dunántúl ama részein, amelyek a királyi Magyarország területéhez tartoztak. Azonban népszaporodásról és a kultúra fejlődéséről itt sem beszélhetünk. A Rábától keletre eső vidék lakossága éppen anynyira pusztult és szenvedett, mint az igazi török területen. A Bécs és Győr ellen ismételtén intézett támadások óriási területeket tettek néptelenné. A portális kimutatások is igen szomorú képet festenek erről a pusztulásról. A porták száma egyes években a következő volt:

	1546	1552	1559	1564	1570	1574	1576
Győr	254	238	151	249	223	230	217
Moson	789	735	634	906	909	760	754
Sopron	1195	1316	1082	1387	1174	1064	1039
Vas	4151	3686	2832	2734	1150	1602	1769
Zala	6040	5177	3490	3470	1957	1122	789

Ezeket a kimutatásokat csak erős kritikával lehet a népesség számának megállapításánál igénybe venni. Csaknem valamennyi vármegyében erős ingadozást tapasztaluk. Ennek több oka van. Az adóterhek növekedése miatt mindig több és több jobbágytelek került egy porta kimutatása alá, másrészt a megújuló háborúk miatt nagy vidék falvai elpusztultak. A leégett házak pedig három évig adómentességben részesültek és így nem kerültek az összeírásba. De bármiként is áll a dolog, a porták általános és megdőbbentő megfogyatkozását egyedül ezekből magyarázni nem lehet. Kétségtelen dolog, hogy a népesség szintén megfogyott a Dunántúl nyugati részén is, ha nem is olyan nagy mértékben, mint a török alá jutott területeken. 1564-ben 174.000—180.000 jobbágy élhetett a királyi Magyarországhoz tartozó öt dunántúli megye területén. Semmivel sem több tehát, mint 1495-ben, vagyis az elmúlt hetven esztendő alatt a természetes népszaporodás teljesen veszendőbe ment. Sőt tekintetbe kell vennünk a bevándorlást is, amely a török uralom alá került helyekről, igen tetemes volt, de még ez sem tudta a jobbágyság csökkenését meggátolni. Még szomorúbb a helyzet 10 év múlva, amikor 96.000-re, majd 1576-ban 91.000-re becsülhetjük Győr, Moson, Sopron, Vas és Zala megyék jobbágy la-

kosságát. A nemesi és városi lakosságot a XV. századvégi és a XVII. század elei analógiák alapján 40.000-nél többre nem becsülhetjük. Jóval jelentősebb már a zsellér és egyéb nem jobbágy népesség (házi cseléd, iparos stb.). A XVI. század végéről ugyan nincs kimutatásunk, de van a század közepéről.¹⁴⁾ Ekkor a négy megye területén 7500 zsellér és iparos család élt, összesen tehát 37.500 lélek. Igen jelentős végül azon családok száma, amelyeket különféle csapások címén az adózás alól felmentettek és így az összeírást is kikerülték. Sajnos itt is csak a század közepéből maradt összeírásra hivatkozhatunk. 1553-ban 3630 leégett, de lakott ház volt az adózás alól felmentve. Egyre két családot, összesen 10 lakót számítva, ez 36.000 lélekek felel meg. Az adatokat összeállítva a XVI. század végén élt tehát az öt dunántúli megyében

91.000 jobbágy

40.000 nemes és városi lakos

37.500 zsellér és iparos

36.000 adózás alól felmentett jobbágy

összesen 204.500 lélek. Ugyanezen a területen a XV. század végén legalább 250—280 ezer lakos élt, tehát 60—70 ezer fővel megfogyatkozott itt is a lakosság. A királyi Magyarországhoz tartozó vármegyéknek még így is sűrűbb lakosságuk volt, mint a török területre esőknek, mert itt 6, ott 11 lélek esett egy km²-re.¹⁵⁾ Ez a viszony sem marad állandó, mert egyre fogy a török terület lakossága, bár ugyanakkor, ha kisebb mértékben fogy a magyar kormányzás alatt maradt vármegyéké is. Végző eredményünk rendkívül megdöbbentő: *a Dunántúli lakossága hét évtized alatt 900 ezerről 360 ezerre csökkent.* Hatszázezer magyar élet esett áldozatul a pogány török és a viselkedésükben hasonlóképen pogány császári hadak dúlásának. A kipusztult magyarság helyét még a török uralom alatt részben törökök, részben balkán szláv hordák foglalták el. A Duna mellett fekvő helységekre már ekkor kezdenek megtelepedni a rácok, mint a török szövetségesei. Ettyek, Érd, Rácalmás, Ercsi, Adony, Batta a XVI. század végén még mind magyar lakosságú, de a

¹⁴⁾ Acsádi: A magyar jobbágy népesség száma stb. Akad. Értek. XIV. 18—19. II.

¹⁵⁾ Acsádi: A magyar jobbágy népesség száma stb. Akad. Értek. 15. I.

következő XVII. században ez a megfogyott magyar lakosság is eltűnik és a nevezett községek 1696. körül már mint tisztarác lakosságú községek szerepelnek az összeírásokban.¹⁶⁾

A török uralom végzetességét legjobban talán az 1720. évben végzett népösszeírás adatai szemléltetik. Igaz, hogy a törökön kívül a Rákóczi-féle mozgalom és a vele kapcsolatos pestis is rendkívül súlyos veszteségeket okozott, de ezt kétségtelenül pótolták a közben történt telepítések és a természetes népnövekedés. Az említett összeírás szerint az egyes dunántúli megyék lakossága 1720-ban a következő volt:

Baranya megyében lakott	36.000	lélek
Esztergom	„	14.000 „
Fejér	„	18.000 „
Győr	„	27.000 „
Komárom	„	26.000 „
Moson	„	34.000 „
Pilis	„	28.000 „
Somogy	„	28.000 „
Sopron	„	75.000 „
Tolna	„	13.000 „
Vas	„	114.000 „
Veszprém	„	34.000 „
Zala	„	53.000 „

összesen 500.000 lélek.¹⁷⁾

A Dunántúl népessége tehát a nemesi és városi lakosságot is beleszámítva a XVIII. század elején nem volt több félmilliónál. Alig 140 ezerrel több, mint 1580 körül és nincs kétharmada az 1495-iki népességnek. Elveszett tehát a dunántúli magyarságból 400 ezer lélek és 225 esztendőnek természetes népgyarapodása. Ezt a veszteséget, csupán a mai növekedést tartva szem előtt,

¹⁶⁾ Károly János: Fejérmegye története III. k. 56, 168, IV. 137—38, 98. V. 217.

¹⁷⁾ Magyarország népessége a pragm. sanctio korában. Magy. Stat. Közl. Új folyam XII. k. 291—390. II. Acsádi ebben a munkában az összeírásból kihagyott elemek címén 50%-ot hozzáad az összeírás eredményeihez és az így nyert család-számot hattal, mint egy család átlagos tagszámával szorozza. Egyik eljárását sem helyeseliük, mert nagynak tartjuk mindkét tényezőt. Mivel azonban a tudományos irodalomba Acsádi eredményei így mentek át, változtatlanul közöljük.

legalább 4 millióra becsülhetjük. A törökdúlás tehát egyedül a dunántúli Magyarországnak 4—5 millió fönyi veszteséget okozott.

A népsűrűség 1720 körül egészen megfordította a XV. századvégi állapotnak. Akkor Baranya, Tolna, Somogy megyéknek volt legsűrűbb népessége (16—30). A XVIII. század elején Tolna, Fejér, Somogy területén 45, Baranya, Veszprém, Zala megyék területén 6—8 a népsűrűség. Legsűrűbb lakossága volt Sopron (24), Vas, Győr, Pilis, Moson megyéknek. Pilis a Buda felszabadulása után azonnal megindult letelepülésnek és Buda város erősebb fejlődésének köszöni aránylag sűrű népességét. Pilis megye 28.000 fönyi lakosságának harmadrésze (9000) Budára esett. Sopron, Vas, Moson és Győr aránylag védett helyzetük miatt lettek sűrű népességű megyék. Az 1720. évi népszámlálás adatai egészében és részleteiben jó bizonyítékai a XVII. század körüli népesség megállapításánál történt eljárásunk helyességének.

Érdeemes feladat a Dunántúl népességének adatait egészen napjainkig vizsgálni. Ezek az adatok világosan mutatják, hogy a török uralom hatása még is észlelhető nemcsak a nyelvi, hanem a népsűrűségi megoszlásban is. Ezerhétszázhusz után a Dunántúl területét ellenséges pusztítás nem érte. Így népessége nyugodtan élt és fejlődött. A népszaporodás ebben a korban rendkívül intenzív volt. A francia háborúk ember és vagyon pusztításáig, tehát 65 év alatt a Dunántúl lakossága több mint kétszeresére növekedett. A természetes növekedésen kívül az új betelepítéseknek is részük van ebben. Az 1785—87-ben tartott, sajnos csonkán maradt népszámlálás

Somogy megyében	165.000
-----------------	---------

Tolna	„	133.000
-------	---	---------

Fejér	„	110.000
-------	---	---------

Moson	„	53.000
-------	---	--------

Sopron	„	159.000 embert vett számba. ¹⁸⁾
--------	---	--

Meglepő a török kivonulása után szinte üresen maradt Somogy, Tolna, Fejér megyék népességének erős gyarapodása, ami elsősorban az új telepítések eredménye, mert amíg Moson megye népessége 1720—1785 között 1,5, Sopron megyéé 2-szeresére

¹⁸⁾ Marczali: Magyarország H. József korában I. k. 77. l.

növekedett, addig Fejér és Somogy megyékben 6, Tolnában 10-szeresére növekedett a lakosság. A kevésbé termékeny Moson megye népsűrűségét (26) már csaknem elérte Somogy, Fejér pedig már meg is előzte (27), *de még inkább* a rohamosan betelepülő Tolna (37).

Az egész Dunántúl 1785. évi népességét, mivel a megfelelő adatok csonkák, nem tudjuk olyan pontosan megállapítani, mint az 1720 körülét. Azonban, ha tekintetbe vesszük, hogy egy századdal később a Dunántúl lakosságát 2,100.000-re számították, igen megközelítjük a valóságot, ha 1785 táján egy millióra tesszük.

De még ez az erős népszaporodás sem tudta a török pusztítás kárait a délnyugati megyékben helyrehozni. Sőt egész napjainkig észlelhető ez a hatás bizonyos tekintetben. A XIX. század első felében két meglehetősen pontos népességi kimutatásunk van. Az első 1827-ből való. Ezt Nagy Lajos helytartósági hivatalnok állította össze különböző összeírások, úrbéri, adóügyi, közigazgatási és egyházi kimutatások alapján.¹⁹⁾ A közel ezer oldalas munkában megyék szerint felsoroltatnak az összes települések jelezve a házak számát, a vallási megoszlást és a lakosság számát. A rendelkezésre álló anyag hiányossága és kevésbé megbízhatósága miatt itt-ott tévedések csúsztak be, de kétségtelenül ez a legelső teljes kimutatás az ország lakosságáról, mert tökéletesebb eredményeket nyújt, mint az 1715. vagy 1720. évi összeírás. A másik munka húsz évvel későbbi: Fényes Elek Magyarország leírása című műve 1847-ből. Hasonló források alapján dolgozott, mint Nagy, de úgy látszik, nem olyan nagy kritikával, mert ha két statisztika között ellentmondás látszik, a későbbi kimutatások alapján Nagy adatait kell helyesebbnek elfogadnunk. A legtöbb esetben azonban a két kimutatás megfelelő adatai pontosaknak bizonyulnak. A két statisztika alapján a Dunántúl népessége a XIX. század első felében a következő volt kerek számokban:²⁰⁾

¹⁹⁾ Ludovicus Nagy: Notitiae politico-geographico statisticae incltyi regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum. Budae. 1828. I—II. k,

²⁰⁾ Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest 1847. Fényesnek már előbb, 1842-ben megjelent Magyarország statisztikája című munkája, de előbbi műve céljainkra jobban megfelel.

	1827	1847	1857
Pilis	98.000	106.000	124.000
Esztergom	55.000	65.000	96.000
Komárom	132.000	146.000	102.000
Győr	93.000	101.000	90.000
Moson	63.000	62.000	77.000
Sopron	195.000	210.000	223.000
Vas	269.000	299.000	290.000
Zala	257.000	299.000	280.000
Somogy	192.000	231.000	252.000
Baranya	235.000	252.000	262.000
Tolna	178.000	197.000	216.000
Fejér	161.000	184.000	181.000
Veszprém	171.000	206.000	189.000
	2,099.000	2,358.000	2,382.000

A két kimutatáshoz mellékeljük az osztráktól az önkényuralom idején elrendelt népszámlálást.²¹⁾ Ez a meglehetősen pontosan végrehajtott népszámlálás tekintetbe véve az egyes dátumok közötti időtartamot, meglehetősen igazolja Fényes, de különösen Nagy statisztikai kimutatásának helyességét. Sajnálatos, hogy Nagy adatait az 1785. évekkel az egész Dunántúlra vonatkozóan nem tudjuk összevetni. Somogy, Tolna, Fejér, Moson adatainak összevetése azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy a népesség növekedése egyenletes mértékben történt csaknem mindenütt. Sopron, Moson, Somogy lakossága 42 év alatt 1:2-szeresére, Fejéré 1:4, Tolnái 1:3-szorosára növekedett. Nem tudjuk azonban megállapítani, hogy a hosszan elnyúló francia háborúk ember- és pénzvesztései milyen hatással voltak a lakosságra. Bár kétségtelen, hogy a magyar nemzet százezernél többet veszített, a lakosságban mégsem vehető észre, legalább lényege-

²¹⁾ A. Fischer: Die Volkszählung des Österreichischen Kaiserstaates am 31. October 1857. Pet. Mitteil. 1860. 144—149. II.

sen nem, ez a veszteség. Az 1857. évi osztrák népszámlálás adatai ellenben legalább első tekintetre azt mutatják, hogy az 1848—49. évi szabadságharc és a velejáró kolera erős pusztítást vitt végbe a lakosságban. Fényes szerint 1847-ben 2,358.000 élt a Dunántúlon, tíz évvel később 1857-ben alig valamivel több: 2,382.000. Tehát mindössze 24.000 fővel szaporodott 10 év alatt közel harmadfélmillió ember. A kérdést eldönteni nehéz, mert a megyék határai nagy változásokat szenvedtek. Zala megyétől pld. elszakították a Muraközt. Ezért van Zalamegyében 1857-ben 19 ezerrel kevesebb ember, mint 1847-ben. Hasonló okok magyarázzák a többi megyék népességében mutatkozó csökkenést is, illetve Esztergom megyénél az erős népszaporodást. Győr megye népessége 101 ezerről 90 ezerre csökkent, mert területéből kiszakították a Duna balpartjára eső Csiliközt.²²⁾ Még nagyobb a csökkenés Komárom megyénél, amelynek lakossága 146 ezerről 102 ezerre csökkent. Az 1857. évi népszámlálásban szereplő Komárom megye azonban egészen más terület, mint a történelmi magyar Komárom megye. Az új, császári Komárom megye a Csiliközből és Komárom Esztergom megyéknek a Duna balpartjára eső részéből alakult.²³⁾ Esztergom megye lakossága viszont erősen megnövekedett 65 ezerről 96 ezerre. Ez is érthető, mert az új Esztergom megye Esztergom és Komárom megyék déli részeiből alakult épen mint a mai egyesített Esztergom-Komárom vármegye.²⁴⁾ Az elveszett 540 km² terület helyett közel háromszor akkora területet kapott. Ez a kimutató tehát részleteiben nem ad összehasonlításra alkalmas anyagot, de egészében, ha hozzáadjuk a horvátországi csatolt területek kb. 28 ezerre menő lakosságát, pontos számát mutatja az egész Dunántúl kétmillió 410 ezret kitevő lakosságának. Kétségtelen, hogy a növekedés rendkívül csökkent akár a megelőző, akár a következő decennium adataival vetjük is egybe. Az 1848—49. évi szabadságharc és a rákövetkező gazdasági válság tehát ha fogyást nem is okozott, a népnövekedésre azonban észrevehetően csökkentő hatást gyakorolt.

A kiegyezés után hamarosan megtartotta a magyar kormány is az első népszámlálást 1869-ben. Ettől kezdve minden

²²⁾ Győr megye monográfiája 397. l.

²³⁾ Komárom megye monográfiája 537. l.

²⁴⁾ Esztergom megye monográfiája 411. l.

tizedik évben megismétlődött a mindig pontosabbá fejlődő összeírás. Ezekről azonban csak összehasonlító kimutatást adunk, mert egyes városok rohamos fejlődése, ipartelepek keletkezése, vagy megfordítva néhány régebben jelentékeny város stagnálása, illetve visszafejlődése annyira szövevényessé teszi a lakosság további növekedését és eloszlását, hogy ezeknek magyarázata jelen értekezésünk kereteit már meghaladja. 1869—1910 között a dunántúli megyék lakossága a következőképpen alakult.²⁵⁾

Megyék	1869	1880	1890	1900	1910	1920 ²⁶⁾	1920 ²⁷⁾
Pilis	129.000	138.000	162.000	204.000	234.000	289.000	289.000
Esztergom	67.000	72.000	78.000	88.000	91.000	56.000	93.000
Komárom	141.000	152.000	160.000	179.000	202.000	111.000	212.000
Győr	104.000	109.000	116.000	126.000	136.000	141.000	146.000
Moson	80.000	86.000	85.000	90.000	94.000	52.000	100.000
Sopron	230.000	246.000	260.000	280.000	284.000	174.000	294.000
Vas	332.000	360.000	390.000	419.000	435.000	268.000	459.000
Zala	333.000	360.000	405.000	437.000	466.000	347.000	477.000
Somogy	288.000	307.000	326.000	346.000	366.000	368.000	368.000
Baranya	286.000	293.000	322.000	335.000	352.000	288.000	339.000
Tolna	221.000	235.000	252.000	253.000	267.000	263.000	263.000
Féjér	196.000	209.000	222.000	236.000	251.000	262.000	262.000
Veszprém	201.000	208.000	215.000	222.000	230.000	233.000	233.000
Összesen	2,618.000	2,775.000	2,993.000	3,215.000	3,398.000	2,852.000	3,635.000

Ha az 1720—1920 között tartott népszámlálásnak adatait megyék szerint összevetjük, arra az érdekes, de egyszerűsített leverő megállapításra jutunk, hogy a török időben elnéptelenedett vármegyék máig sem tudták pótolni

²⁵⁾ Magyar Statisztikai Évkönyv 1896. 24. l. 1928. 6. l.

²⁶⁾ A trianoni területcsonkítás után.

²⁷⁾ A trianoni területcsonkítás után, de kiegészítve Moson és Sopron megyékben még a magyar hatóságok által végrehajtott népszámlálásnak eredményeivel, a többi megyéknél az 1910. évi népszámlálásnak a megszállott területekre eső adataival.

a török uralom szörnyű pusztítását. Baranya és Somogy megyéknek ma is ritkább lakosságuk van, mint Sopron és Vas megyéknek. A részben terméketlen Moson megyét azonban már megelőzték. Legjobban talpra állt Tolna megye, amely eléri, vagy jól megközelíti a nyugati megyéket. A XV. századvégi viszonyokat azonban még nem érték el a Duna—Dráva szöglet megyéi, mert nincs sűrűbb lakosságuk, mint az északnyugati megyéknek (Moson kivételével).

Kalmár Gusztáv.